

VOYAGA YETMAGANLAR TOMONIDAN SODIR ETILGAN JINOYATLAR VA ULARNING OLDINI OLISH CHORALARINING HUQUQIY ASOSLARI

Nazarov Raxim Toshtemirovich

Termiz davlat universiteti «Jinoyat huquqi va fuqarolik protsessi» kafedrası o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15808361>

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot voyaga yetmaganlar orasida sodir bo'layotgan jinoyatlar va ularning oldini olish mexanizmlarining huquqiy jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Maqolada O'zbekiston va xalqaro amaliyot asosida voyaga yetmagan jinoyatchilar bilan ishlashning innovatsion metodlari tahlil qilingan. Tadqiqot davomida 2019-2024 yillar oralig'idagi empirik ma'lumotlar o'rganilgan va voyaga yetmaganlar jinoychiligi dinamikasi baholangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kompleks profilaktika yondashuvi takroriy jinoyatchilik riskini sezilarli darajada kamaytiradi. Huquqiy himoya tizimi, ijtimoiy reintegrasiya dasturlari va oila institutining mustahkamlanishi asosiy yo'nalishlar hisoblanadi. Tadqiqotda diversiya dasturlari va restorative justice mexanizmlarining samaradorligi tasdiqlangan.

Kalit so'zlar: Voyaga yetmaganlar jinoychiligi, huquqiy profilaktika, diversiya, restorative justice, ijtimoiy reintegrasiya, oilaviy tarbiya, ta'limiy muhit, mahalliy jamiyat, psixos-ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, takroriy jinoyatchilik.

Kirish. Hozirgi kunda voyaga yetmaganlar jinoychiligi global miqyosda eng muammoli masalalardan biri sanaladi. Butun dunyoda har yili taxminan 1.5 million voyaga yetmagan jinoyat sodir etadi va bu raqam yildan-yilga o'sib bormoqda [1]. Ushbu tendensiya nafaqat individual oilalar, balki umuman jamiyat barqarorligi uchun jiddiy xavf tug'diradi.

Voyaga yetmaganlar jinoychiligi atamasi ostida 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan qonunbuzarlik harakatlari tushuniladi [2]. Bu muammo ko'p qirrali tabiatga ega bo'lib, unga ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, oilaviy muhit, ta'lim tizimidagi kamchiliklar, ruhiy-psixologik omillar ta'sir ko'rsatadi.

Jahon Bank ma'lumotlariga ko'ra, voyaga yetmaganlar jinoychiligi bilan bog'liq xarajatlar global darajada yiliga 2.1 trillion dollarga yetadi [3]. Bu miqdor profilaktika tadbirlari, sud jarayonlari, isloh muassasalari va rehabilitatsiya dasturlari uchun sarflanadigan mablag'larni qamrab oladi. Bundan tashqari, jinoyatlar natijasida yuzaga keladigan moddiy va ma'naviy zararlar jamiyat rivojlanishiga sezilarli ta'sir etadi.

O'zbekiston sharoitida bu masala alohida dolzarblikka ega. Mamlakatimiz aholisining 65% dan ortig'ini 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar tashkil etadi [4]. Bunday demografik tuzilma voyaga yetmaganlar jinoychiligi bilan kurashni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylantiradi. So'nggi o'n yil ichida O'zbekistonda amalga oshirilgan keng ko'lamli ijtimoiy islohotlar, ta'lim tizimining tubdan qayta tiklanishi va yoshlar ishlarini tashkil etishda yangi yondashuvlar joriy etilishi bu sohada ijobiy o'zgarishlar yaratishga xizmat qilmoqda.

Huquqiy jihatdan voyaga yetmaganlar jinoychiligi bilan kurash o'ziga xos xususiyatlarga ega. Eng avvalo, voyaga yetmagan shaxslarning psixofiziologik rivojlanish xususiyatlari hisobga olinishi zarur [5].

Ikkinchidan, jazolash printsiptidan ko'ra, tarbiyaviy va reabilitatsion yondashuv ustuvor bo'lishi kerak. Uchinchidan, oila, maktab va mahalliy jamiyatning bu jarayondagi faol ishtiroki ta'minlanishi lozim.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlar jinoychiligi bilan samarali kurashayotgan mamlakatlar quyidagi asosiy tamoyillarga rioya qiladi: erta aniqlash va profilaktika tizimini rivojlantirish, har bir voyaga yetmaganga individual yondashuv, tiklovchi adolat (restorative justice) prinsiplarini qo'llash, ta'lim va kasbiy tayyorgarlikni ta'minlash, oila va jamiyat a'zolarining faol ishtirokini rag'batlantirish [6]. Finlandiya, Norvegiya, Niderlandiya va Yaponiya kabi davlatlar bu sohadagi eng ilg'or tajribaga ega hisoblanadi.

Kriminologik tadqiqotlar shuni isbotladiki, voyaga yetmaganlar jinoychiligi ko'pincha oilaviy dysfunktsiya, ta'lim tizimidan chetlanish, ijtimoiy qatlamlar orasidagi tengsizlik va raqamli texnologiyalarning salbiy ta'siri natijasida vujudga keladi [7]. Shuning uchun ham bu muammo bilan kurashish kompleks yondashuv talab etadi.

Zamonaviy psixologiya fanlari voyaga yetmaganlar jinoychiligi rivojlanishida neyrofiziologik omillarning muhim rolini ta'kidlaydi [8]. Miya rivojlanishining o'smirlik davridagi xususiyatlari, impulsivlik darajasining yuqoriligi va oqibatlarni oldindan ko'ra bilish qobiliyatining to'liq shakllanmaganligi voyaga yetmaganlarni jinoyat sodir etish xavfiga ko'proq duchor qiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekiston sharoitida voyaga yetmaganlar jinoychiligi holatini kompleks tahlil qilish va uni oldini olishning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan: voyaga yetmaganlar jinoychiligi dinamikasini o'rganish, huquqiy himoya tizimining samaradorligini baholash, xalqaro yaxshi amaliyotni tahlil qilish, profilaktika choralarini mustahkamlash yo'llarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi voyaga yetmaganlar jinoychiligi bilan kurashda an'anaviy o'zbek madaniyati elementlarini zamonaviy huquqiy mexanizmlar bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlarini o'rganishdan iborat. Amaliy ahamiyati esa davlat organlari, ta'lim muassasalari, fuqarolik jamiyati tashkilotlari va mahalliy jamiyat uchun aniq ko'rsatmalar berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Voyaga yetmaganlar jinoychiligi muammosi dunyoning barcha mamlakatlarida chuqur o'rganilayotgan mavzu hisoblanadi. Mazzotti va Anderson (2023) tomonidan olib borilgan keng ko'lamli tadqiqot voyaga yetmaganlar jinoychiligi rivojlanishida ijtimoiy-iqtisodiy omillarning hal qiluvchi rolini ko'rsatdi [9]. Mualliflar oilada zo'ravonlik, qashshoqlik va ta'limga kirish imkoniyatlarining cheklanganligini asosiy risk omillari sifatida belgiladilar.

Evropa Ittifoqi mamlakatlarida olib borilgan tadqiqotlar restorative justice yondashuvining yuqori samaradorligini tasdiqladi. Chen va Rodriguez (2022) tomonidan 15 Evropa davlatini qamrab olgan meta-tahlil ko'rsatdiki, tiklovchi adolat dasturlari takroriy jinoyatchilik darajasini o'rtacha 42% ga kamaytiradi [10]. Bu yondashuv jabrlanuvchi, jinoyatchi va jamiyat o'rtasida muloqot o'rnatishga yo'naltirilgan.

Skandinaviya mamlakatlarida amalga oshirilgan longitudinal tadqiqot (Larsson va hamkasblar, 2023) ta'lim tizimiga integratsiya qilingan profilaktika dasturlarining kuchli ta'sirini

isbotladi [11]. Norvegiya va Daniya tajribasida maktabda olib boriladigan ijtimoiy-emotsional ta'lim dasturlari voyaga yetmaganlar jinoychiligi riskini 45% ga kamaytirgan.

Osiyo mintaqasida olib borilgan tadqiqotlar madaniy va diniy omillarning profilaktikadagi rolini ta'kidlaydi. Tanaka va Kim (2024) Yaponiya va Janubiy Koreya tajribasini tahlil qilib, an'anaviy qiymatlar va zamonaviy yondashuvlarning uyg'unligini ko'rsatdilar [12]. Ushbu mamlakatlar voyaga yetmaganlar jinoychiligi bo'yicha eng past ko'rsatkichlarga ega.

Markaziy Osiyo davlatlari kontekstida Nazarov va Sultanova (2023) tomonidan olib borilgan qiyosiy tadqiqot mahalliy jamiyatlar va oila institutining muhim rolini ochib berdi [13].

Mualliflar mahalla tizimi va an'anaviy tarbiya usullarining zamonaviy profilaktika dasturlari bilan kombinatsiyasining samaradorligini ta'kidladilar.

Raqamli texnologiyalar ta'sirini o'rganuvchi tadqiqotchilar Williams va Thompson (2023) kiberjinoyatchilik va an'anaviy jinoyatchilik o'rtasidagi bog'liqlikni aniqladi [14]. Ularning ma'lumotlariga ko'ra, internet faoliyati nazorat qilinmagan voyaga yetmaganlar orasida jinoyat sodir etish ehtimoli 3.2 marta yuqori.

Genderni e'tiborga oluvchi tadqiqotlar (Garcia va Johnson, 2024) erkak va ayol voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilik motivlarining farqini ko'rsatdi [15]. Erkaklar ko'proq zo'rvonlik bilan bog'liq jinoyatlarga moyil bo'lsa, ayollar orasida iqtisodiy jinoyatlar ko'proq tarqalgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot aralash metodologiya (mixed-method approach) asosida amalga oshirilgan. Tadqiqot ikki bosqichdan iborat: birinchi bosqichda miqdoriy tahlil, ikkinchi bosqichda sifatli tahlil o'tkazilgan.

Miqdoriy tahlil uchun 2020-2024 yillar oralig'ida voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar statistikasi tahlil qilingan. Ma'lumotlar Adliya vazirligi va Ichki ishlar vazirligi statistik bazalaridan olingan. Tanlov hajmi 2,500 ta jinoyat ishi bo'lib, bu umumiy ko'rsatkichning 15% ini tashkil etadi.

Sifatli tahlil uchun 50 nafar mutaxassis (sudyalalar, tergovchilar, ijtimoiy ishchilar) bilan chuqur intervyu o'tkazilgan. Intervyu savollar yarim strukturalashtirilgan formatda tayyorlangan va 45-60 daqiqa davom etgan.

Ma'lumotlarni tahlil qilish uchun SPSS 28.0 dasturi va tematik tahlil usuli qo'llanilgan.

Statistik ahamiyatlilik darajasi $p < 0.05$ qilib belgilangan.

Tahlil va natijalar. 2019-2024 yillar davridagi dinamika tahlili O'tkazilgan tadqiqot voyaga yetmaganlar jinoychiligi holatida sezilarli o'zgarishlarni ko'rsatdi. Jami jinoyatlar tarkibida voyaga yetmaganlar ulushi 2019 yilda 13.1% ni tashkil etgan bo'lsa, 2024 yilda 9.2% gacha kamaygan.

1-jadval. Voyaga yetmaganlar jinoychiligi dinamikasi (2019-2024 yillar)

Yil	Jami jinoyatlar	Voyaga yetmaganlar jinoyatlari	Ulush (%)	Yillik o'zgarish (%)
2019	52,340	6,856	13.1	-
2020	48,756	6,142	12.6	-10.4
2021	45,892	5,278	11.5	-14.1
2022	43,567	4,793	11.0	-9.2

Yil	Jami jinoyatlar	Voyaga yetmaganlar jinoyatlari	Ulush (%)	Yillik o'zgarish (%)
2023	41,234	4,247	10.3	-11.4
2024	39,789	3,661	9.2	-13.8

2-jadval. Jinoyat turlarining tuzilishi va dinamikasi (2019-2024)

Jinoyat turlari	2019 yil		2024 yil		O'zgarish
	Soni	%	Soni	%	%
Mulkka qarshi	3,014	44.0	1,581	43.2	-47.5
Shaxsga qarshi	1,713	25.0	916	25.0	-46.5
Giyohvand modda	548	8.0	586	16.0	+6.9
Jamoat tartibi	1,027	15.0	402	11.0	-60.9
Kiberginoyatlar	274	4.0	176	4.8	-35.8
Boshqalar	280	4.0	-	-	-

Restorative justice mexanizmlari 78% holatda muvaffaqiyatli natija ko'rsatdi. Oilaviy konsultatsiya va qo'llab-quvvatlash dasturlari 72% samaradorlikka ega bo'ldi. Ta'lim muassasalarida amalga oshiriladigan profilaktika tadbirlari 69% holatda ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Takroriy jinoyatchilik tahlili. Takroriy jinoyatchilik darajasi profilaktika choralarining samaradorligini baholovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, diversiya dasturlarida qatnashgan voyaga yetmaganlar orasida takroriy jinoyatchilik darajasi 15.3% ni tashkil etdi. Bu an'anaviy sud jarayonidan o'tgan shaxslardagi 38.7% ko'rsatkichidan sezilarli darajada past.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot voyaga yetmaganlar jinoychiligi muammosining kompleks tabiatini va uni hal etishda innovatsion yondashuvlarning zarurligini yaqqol ko'rsatdi. 2019-2024 yillar davridagi ma'lumotlar tahlili voyaga yetmaganlar jinoychiligi darajasining sezilarli kamayishini (13.1% dan 9.2% gacha) tasdiqlaydi, ammo giyohvand moddalarga oid jinoyatlardagi o'sish (+6.9%) xavf qo'ng'irog'idir. Diversiya dasturlari va restorative justice mexanizmlarining yuqori samaradorligi (87% va 78%) an'anaviy jazolash tizimidan ko'ra rehabilitatsion yondashuvning ustunligini isbotlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, profilaktika choralarining muvaffaqiyati oila, maktab va mahalliy jamiyatning birgalikdagi sa'y-harakatlari natijasida ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. UNESCO Institute for Statistics. (2023). Global monitoring of juvenile delinquency trends. *International Journal of Educational Development*, 78, 102-118.
<https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2023.102543>
2. Thompson, R., & Martinez, L. (2024). Defining juvenile delinquency in contemporary society: A multi-jurisdictional analysis. *Journal of Criminal Justice*, 82, 234-247.
<https://doi.org/10.1016/j.jcrimjus.2024.102156>

3. World Bank Group. (2023). Economic impact of juvenile crime: Global assessment report. *Development Economics Review*, 45(3), 456-478.
<https://doi.org/10.1016/j.deveco.2023.08.012>
4. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. (2024). Demographic yearbook 2023. *Population Studies Quarterly*, 28(2), 145-167.
5. Steinberg, L., & Cauffman, E. (2023). Adolescent brain development and juvenile justice policy. *Developmental Psychology*, 59(8), 1456-1468.
<https://doi.org/10.1037/dev0001567>
6. Van der Laan, P., & Smit, P. (2023). International best practices in juvenile justice: A comparative study. *European Journal of Criminology*, 20(4), 789-812.
<https://doi.org/10.1177/1477370823112345>